

LIVIU PILAT

SFINȚIREA MĂNĂȘTIRII PUTNA

Sfințirea bisericii Mănăstirii Putna, ctitoria cea mai importantă a lui Ștefan cel Mare, destinată să devină necropolă domnească, este un subiect insuficient tratat de către istoriografia noastră și asupra căruia planează anumite controverse. O primă controversă și, totodată, cea mai importantă, este legată de data la care a avut loc acest eveniment, unii cercetători opinând pentru data de 3 septembrie 1469¹, alții optând pentru 3 septembrie 1470². Oscilația între aceste două date este facilitată de maniera în care sursele narrative au înregistrat acest moment și de punerea sa în corelație cu alte evenimente.

Astfel, sursele care relatează cel mai fidel domnia lui Ștefan cel Mare, *Letopisețul anonim* și *Cronica moldo-germană*, nu fac nici o referire la acest eveniment. Informații găsim abia în cele două variante slavone ale *Letopisețului de la Putna*, redactat în prima jumătate a veacului al XVI-lea, unde găsim inserate o serie de aspecte legate de istoria Putnei: începerea zidirii mănăstirii, sfințirea hramului, incendiul din 1484, moartea arhimandritului Ioasaf și numirea celui de-al doilea egumen. Referitor la sfințirea primei biserici de la Putna, *Letopisețul* povestește:

„În anul 6978 <1470> august 20, a venit mare mulțime de tătari și i-a biruit Ștefan voievod la dumbravă la Lipniți, lângă Nistru. Și s-a întors și a venit și a sfințit hramul Preasfintei Născătoare de Dumnezeu cel de la Putna, cu mâna preasfințitului mitropolit chir Theoctist și a episcopului Tarasie și a egumenilor tuturor mănăstirilor și a clerului preoțesc în număr de 64, septembrie 3, în vremea arhimandritului Ioasaf”³.

¹ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 76. V. și discuția asupra zilei din săptămână la nota 201; Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *Moldova între anii 1469 și 1473: program de guvernare și conjuncturi politice*, în **AIIIX**, XXXV, 1998, p. 3 (reluat în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 369). Trimiterea este la textul cronicii, acolo unde data este 1470.

² Scarlat Porcescu, *Locul Mănăstirii Putna în viața Bisericii Ortodoxe Române*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Biserica. O lecție de istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 125.

³ *Cronicile slavo-române din secolele XV–XVI*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 50.

În rezumat, fără nici o referire cronologică, această informație va fi preluată și de redactorul *Cronicii moldo-polone*⁴ și, ulterior, de alți compilatori de izvoare istorice. Așa cum se poate observa din fragmentul pe care l-am citat, este vorba de o succesiune de două evenimente, al doilea fiind prezentat ca o consecință a primului, dar care alcătuiesc un întreg ce nu se regăsește în celelalte cronici. Abia Grigore Ureche, la mijlocul veacului al XVII-lea, preluând informația oferită de *Letopisețul putnean*, are ideea de a separa cele două evenimente sub titluri diferite, păstrând, totuși, o anumită legătură între ele. Astfel, sub titlul *De niște tătari ce au intrat în țară să prade*, el povestește victoria voievodului împotriva tătarilor, obținută cu ajutor „de la Dumnezeu și de la Preacurata Maica Sa”. Sub un al doilea titlu, *Când au sfințit Ștefan vodă Mănăstirea Putna*, Grigore Ureche nu face altceva decât să dea o formă literară, în limba română, informației din analele putnene:

„Deacă să întoarsă Ștefan vodă de la acel război cu noroc ce izbândi pre acei tătari, spre lauda aceia, mulțămînd lui Dumnezeu, au sfințit Mănăstirea Putna, carea era zidită de dânsul, septevrie 3 zile, întru lauda a Preacuratei Ficioarei Mariei, Maicii Domnului nostru, Iisus Hristos. La care sfințenie, multă adunare de călugări au fostu: Theoctistu mitropolitul și Tarasie episcopul, dimpreună cu Iosif arhimandritul și igumenul Putnii; zicu că au fost la liturghie arhiepiscopi, și episcopi, și preoți și diaconi 64 la jirtăvnic”⁵.

Deși a păstrat o anumită legătură causală între evenimente, Grigore Ureche a distrus întregul inserat în cronica putneană. Așa se face că cei care i-au folosit lucrarea nu au mai înțeles legătura strictă între cele două evenimente. Astfel, Nicolae Costin, deși prezintă evenimentele în aceeași succesiune, conchide că Ștefan vodă „au svințit Mănăstirea Putna, în anul de la zidirea lumii [loc gol], septemvrie 3”⁶. Aceeași lacună cronologică apare și în *Cronica paralelă*⁷ și în *Istorie pentru Sfânta Mănăstire Putna* a lui Vartolomei Măzăreanu⁸.

Odată cu apariția istoriografiei moderne, apare și interesul pentru completarea acestei lacune, însă, în mod paradoxal, cercetarea istorică nu a făcut altceva decât să refacă în sens invers drumul parcurs, reiterând legătura strânsă dintre cele două evenimente. Lucrurile s-au complicat odată cu aducerea în discuție a surselor polone, care plasează campania tătară în 1469, de aici rezultând cea de-a

⁴ *Ibidem*, p. 179.

⁵ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 50.

⁶ Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, p. 74.

⁷ Cf. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, p. 110.

⁸ *Ibidem*, p. 149.

doua posibilitate de datare a sfințirii primei biserici de la Putna. Mergând pe această corelație între evenimente, am putea aduce în discuție și o a treia variantă. Recent, Nagy Pienaru a arătat că incursiunea tătară înregistrată în 1469, de sursele narative polone și în 1470, de *Letopisețul* putnean, a avut loc, de fapt, în primăvara anului 1471. Foarte circumspect, autorul nu s-a grăbit să plaseze sfințirea Putnei la 3 septembrie 1471, considerând că este posibil ca un cronicar evlavios să fi reamplasat invazia tătară sub văleatul 6978, din intenția de a conexe sfințirea Mănăstirii Putna cu o biruință asupra unor invadatori păgâni. Cel mult, a putut fi vorba de o resfințire a lăcașului monahal incendiat sau afectat parțial⁹.

Într-adevăr, prima observație a autorului citat este veridică, fapt care se observă și la o analiză atentă a textului. Astfel, începerea zidirii Putnei este plasată sub aceleași auspicii, imediat după descrierea cuceririi cetății Chilia. De asemenea, în textul analelor putnene se observă și o altă inadvertență cronologică. Arderea Brăilei, eveniment petrecut la 27 februarie 1470, este menționată după evenimentele petrecute în august și septembrie, același an. Acest aspect mă determină să cred că trebuie făcută o delimitare între cele două evenimente, campania din Țara Românească constituind limita dintre ele. În acest caz, putem vorbi de expediția tătarilor, petrecută în primăvara lui 1471 și de sfințirea Putnei, eveniment petrecut anterior datei de 27 februarie 1470. Aceasta nu înseamnă că Ștefan nu a vizitat Putna după victoria împotriva tătarilor, numai că vizita s-a produs după sfințirea mănăstirii. Consider că este vorba de o comasare a unor evenimente istorice, care are drept rezultat apariția unor inadvertențe cronologice. Același aspect se observă și în povestirea luptei de la Baia, care se încheie cu următorul fragment:

„Iar Ștefan voievod, după trecerea a puțină vreme, s-a împăcat cu Matiaș, craiul unghuresc, și i-a dăruit lui două cetăți în țara Ardealului, numele cetăților Chichilvar, care se numește Balta și Cicev, care sunt și până astăzi”¹⁰.

Din acest fragment, citit în succesiunea evenimentială a cronicii, ar reieși că împăcarea dintre cei doi adversari și dăruirea celor două cetăți a survenit înainte de 1470, or, noi știm că nu așa s-a întâmplat. Consider că și în cazul de față este vorba de ceva similar. Documentele interne ne ajută să constatăm prezența la Putna a lui Ștefan cel Mare în 1471, după victoria împotriva tătarilor. Îl găsim pe domn la Putna pe 15 august¹¹, zi în care se prăznuiește Adormirea Maicii Domnului, hramul

⁹ Nagy Pienaru, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tătară în Moldova, în Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 282.

¹⁰ *Cronicile slavo-române*, p. 49–50.

¹¹ Liviu Pilat, *Itinerariile lui Ștefan cel Mare, în Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p. 488.

mănăstirii, iar prezența sa aici este legată strict de această sărbătoare. Aceasta, pentru că nu este vorba de o ședere de durată, pe 13 august domnul aflându-se la Suceava¹². Faptul că, la Putna, domnul acordă o întărire egumenului Probotei¹³, mănăstire unde era îngropată mama sa, Maria, indică o prezență importantă a clerului la Putna. În acest fel, peste două generații, atunci când a fost redactată cronică, evenimentele au putut fi comasate.

Observațiile formulate mai sus conduc spre concluzia că nu putem stabili data sfințirii Putnei doar pe baza izvoarelor narrative. În aceste condiții, trebuie luate în discuție toate aspectele care pot duce la elucidarea problemei, legate de începuturile și organizarea acestui așezământ monastic. Ca urmare, va trebui să privim Putna nu doar ca un monument destinat să adăpostească rămășițele pământești ale familiei domnești. Importanța sa nu constă doar în realizarea unui ansamblu de arhitectură fără egal, în Moldova, până la acea dată¹⁴, ci și în apariția unui nou centru de cultură, fapt cu implicații serioase în procesul de acumulare culturală al Bisericii moldovene și în dezvoltarea ideologiei Puterii¹⁵. În cadrul acestui proces este antrenată și o nouă generație de călugări nemțeni, al cărei rol a fost evidențiat de Emil Turdeanu, primul care a atras atenția asupra unui alt aspect important: „Zidurile Putnei erau încă în lucru când Ștefan a poruncit să se pornească munca pentru înzestrarea lăcașului cu cărțile cuvenite. Datoria trebuiau s-o împlinească pisarii de la Neamț, de unde venea primul arhimandrit, Ioasaf, și unde o veche tradiție culturală își arătase roadele”¹⁶. Ulterior, Ioan Ivan și Scarlat Porcescu au observat că acest Ioasaf trecut la Putna era de fapt chiar egumenul de la Neamț¹⁷. Pomelnicul Mănăstirii Bistrița evidențiază, la rândul-i, acest transfer, ba mai mult, pe baza sa îi putem identifica pe unii dintre însoțitorii lui Ioasaf. La o dată neprecizată, un anume călugăr Martirie va înscrie în pomelnic mai multe nume ale unor călugări nemțeni, fapt indubitabil datorită adnotării marginale „Neamț”:

„*Pomenește, Doamne, sufletele robilor tăi: al diaconului Ioasaf; al lui Ghenadiu; al lui Calevit; al ieromonahului Manasie; Ivănalie; Metodie; Ilarion; Silvestru; Ioil; Pahomie; Iosif; ierodiacon Chiriac; ierodiacon Teodor și scriitor; Siloan; Dorothei; ieromonah Ioanichie; monah Martirie*”¹⁸.

¹² *Ibidem*.

¹³ DRH, A, II, nr. 174.

¹⁴ Nicolae N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *Mormintele Putnei*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p. 20.

¹⁵ Liviu Pilat, *Biserica și Putere în Moldova în a doua jumătate a secolului XV*, în *AP*, I 2005, 1, p. 133–149.

¹⁶ Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în idem, *Oameni și cărți de altădată*, I, vol. îngrijit de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1997, p. 43.

¹⁷ Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 281.

¹⁸ *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, editat de Damian P. Bogdan, București, 1941, p. 91.

Același călugăr își va înscrie, peste ani, din nou numele în pomelnic, alături de apropiații săi, adnotarea marginală fiind, de această dată, „Putna”:

„*Pomenește, Doamne, sufletele robilor tăi: al monahului Anastasie; al ieromonahului Ioasaf; al monahului Misai; al monahului Nicon; Ioanichie ieromonah; al monahului Calistrat; ieromonah Macarie; ierodiacon Teodor; al monahului Ioi; al monahului Martire*”¹⁹.

Observăm cu ușurință faptul că cele două liste conțin nume identice, nume ce aparțin călugărilor ce l-au însoțit pe Ioasaf în noua ctitorie, cea mai impunătoare dintre bisericile pe care Moldova le avea la acel moment. Dar, unii dintre acești monahi pot fi identificați și din alte surse: este vorba despre cei care au participat la înzestrarea Putnei cu primele cărți de cult. Astfel, ieromonahul Ioanichie copiază, în 1467, un *Minei* pe luna ianuarie, el oferindu-ne și o altă știre extrem de importantă: „s-a scris acest *Minei* pe luna ianuarie pentru Mănăstirea de la Putna. Și s-a scris în Mănăstirea Neamțului, cu mâna mult păcătosului așa-zis ieromonah Ioanichie, fiind pe atunci arhieru în Țara Moldovei chir Theoctist, fiind egumen la Putna Ioasaf”²⁰. Așadar, Putna fusese pusă la începuturile sale sub ascultarea egumenului de la Neamț, așa cum se întâmplase odinioară cu Mănăstirea Bistrița, iar similitudinile nu se opresc aici. În însemnarea sa de pe *Mineiul* pe luna aprilie, copiat tot în 1467, diaconul Nicodim nota: „s-a scris acest *Minei* pentru Mănăstirea de la Putna, pe vremea arhimandritului chir Ioasaf, cu mâna mult păcătosului diacon Nicodim”²¹. S-a observat că rangul de arhimandrit este rezervat, până în vremea lui Ștefan cel Mare, doar egumenului de la Bistrița, domnia marelui domn marcând extinderea rangului și pentru egumenul Mănăstirii Putna²². În opinia mea, utilizarea acestui titlu este legată de folosirea celor două biserici ca necropole domnești, fapt ce îi conferă egumenului de acolo o anume preeminență.

Așadar, încă din 1467 se știa că Ioasaf va trece la Putna, el fiind însărcinat de domn cu o misiune extrem de importantă. În aceste condiții, pisarii de la Neamț au lucrat într-un ritm alert, ei trebuind să țină, practic, pasul cu zidarii, pentru ca debutul vieții monahale la Putna să aibă loc în cele mai bune condiții. Însă, acest transfer nu putea fi făcut fără acordul mitropolitului Theoctist, ceea ce înseamnă că ne aflăm în fața unui efort comun de creare a unui nou centru spiritual, care urma să le depășească în amploare pe toate celelalte.

Însă trecerea egumenului Ioasaf de la Neamț la Putna mai este importantă și dintr-un alt punct de vedere: ea ne ajută la stabilirea cu certitudine a datei la care

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Emil Turdeanu, *Manuscrisele...*, p. 40.

²¹ *Ibidem*, p. 41.

²² Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, p. 280, nota 1.

a avut loc sfințirea Mănăstirii Putna. Așa cum am precizat mai sus, istoriografia noastră a oscilat între 3 septembrie 1469 și 3 septembrie 1470. Un document redactat în Suceava, la 28 mai 1470, are, cred, darul de a clarifica lucrurile. Și aceasta pentru că el îl pomenește pe arhimandritul Putnei, Ioasaf, dar invocă și mărturia noului egumen de Neamț, Siluan²³, ceea ce înseamnă că Ioasaf părăsise Neamțul anterior acestei date. Așa cum am văzut, Ioasaf era numit neoficial egumen al Putnei încă din 1467, în vreme ce în documentele de cancelarie el apare doar ca egumen de Neamț, însă instalarea oficială nu putea avea loc decât după sfințirea bisericii, tot atunci urmând să survină și renunțarea la funcția de egumen al Neamțului, dată fiind distanța dintre cele două mănăstiri. Or, prezența celor doi în acest document nu înseamnă decât un singur lucru, și anume că Putna fusese sfințită anterior acestei date. În aceste condiții, trecerea lui Ioasaf la Putna este cel mai hotărâtor argument pentru a accepta că sfințirea primei biserici a Mănăstirii Putna a avut loc duminică, 3 septembrie 1469, în ziua Sfântului Theoctist. În fața acestui aspect, orice alt argument devine de prisos.

Putem considera că alegerea datei de 3 septembrie reprezintă o favoare pe care domnul a făcut-o mitropolitului Moldovei. Acest fapt, la care se adaugă înhumarea mitropolitului Theoctist la Putna, a alimentat numeroase speculații privind strânsele legături dintre domn și mitropolit, ca și o posibilă înrudire a acestuia cu familia domnească. Consider că s-a insistat mult prea mult asupra unei strânse legături personale, care nu poate fi probată în nici un fel, neglijându-se planul instituțional, mult mai important. Se omite faptul că înhumarea lui Theoctist la Putna trebuie privită mai întâi ca rezultat al voinței mitropolitului, întemeiată pe anumite rațiuni. De aceea, consider că mitropolitul Theoctist a fost îngropat la Putna în calitate de părtaș la actul de ctitorire. Chiar dacă această calitate nu este probată de acte de danie, așa cum este cazul vistiernicului Iuga, ctitorirea lui Theoctist este, în primul rând, una de natură instituțională. Într-o perioadă în care se observă o tot mai strânsă legătură între Biserică și Putere, o apropiere tot mai evidentă a monarhiei de sfera sacralului, apariția Mănăstirii Putna devine expresia unei noi ideologii a Puterii²⁴. Recent, au fost formulate câteva aprecieri în acest sens, făcându-se chiar apropieri cu catedrala Saint-Denis și alte necropole dinastice din Europa²⁵, însă cel mai bine profilul instituțional al ctitoriei lui Ștefan cel Mare se evidențiază prin comparația cu celelalte mănăstiri importante din Moldova.

Prin obștea pe care a primit-o, Putna dobânda și prestigiul cultural al Mănăstirii Neamț, ajungând un centru cărturăresc în stare să concureze cu aceasta în ceea ce privește calitatea cărților. Este suficient să privim *Tetraevanghelul* de la Humor pentru a ne edifica asupra acestui fapt.

²³ DRH, A, II, nr. 166.

²⁴ Liviu Pilat, *Biserică și Putere...*, p. 145–148.

²⁵ Maria Magdalena Székely, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, în SMIM, XXII, 2004, p. 74–96 (reluat, cu adaosuri, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p. 37–96).

Aducerea bisericuței de lemn de la Volovăț, „vrând ca să facă evlavia Mănăstirii Putnii, ca să să chieame aceia întâi, fiind acea biserică mai de demult decât alte mănăstiri a lui Alexandru vodă cel Mare”²⁶, era de natură a conferi Putnei cel mai înalt rang în ierarhia așezămintelor monahale din Moldova. Dacă adăugăm la aceasta și tradiția strămutării mormântului lui Dragoș vodă la Putna²⁷, avem încă un element care definește profilul instituțional al acestui așezământ. Putna devine o *efigie a Puterii*, locul care asigură odihna veșnică monarhilor moldoveni și a cărei obște monahală mediază pentru mântuirea sufletelor lor.

La acestea, se adăugă statutul juridic al mănăstirii, pe care nici o altă mănăstire din Moldova nu-l are. Larga autonomie de care se bucură Putna, jurisdicția de tip episcopal pe care egumenul acestei mănăstiri o exercită asupra preoților de mir²⁸ arată, de asemenea, interesul manifestat pentru ca Mănăstirea Putna să aibă întâietate între mănăstirile din Moldova. Or, în toate aceste aspecte pe care le-am enumerat, mitropolitul Theoctist trebuie să fi avut un rol important, dacă nu cumva chiar unul primordial.

Astfel, Putna a devenit o efigie a Puterii, expresia concretă a legăturii tot mai strânse cu Biserica, un mijloc de glorificare a monarhiei moldovenești. Biserica mănăstirii, „tot cu aur poleită, zugrăvala mai mult aur decât zugrăvală”²⁹ reprezintă expresia unui nou tip de ideologie politică, cel al monarhiei sacralizate. Dacă citim cu atenție tradițiile înregistrate de Ion Neculce, observăm că obiectele cele mai de preț pe care le deținea Putna în secolul al XVII-lea nu erau moaște de sfinți, ci arcul și cupa lui Ștefan cel Mare, „lucru scumpu domnescu și de minune”³⁰. La aceasta trebuie adăugat că legenda privitoare la cea de-a doua venire a lui Ștefan este țesută tot în jurul Putnei³¹, iar nimbul sfințeniei se pare că a fost construit tot aici. Să nu uităm că Grigore Ureche, primul cronicar intern care face referire la „Sveti Ștefan vodă”, folosește ca principală sursă *Letopisețul* putnean, pe care nu face altceva decât să-l comenteze.

Însă, expresia cea mai elocventă a acestei ideologii o constituie existența prototipului *Letopisețului* de la Putna. Apariția unei scrieri în care istoria mănăstirii și cea a monarhiei se împletesc, care începe cu descălecatul lui Dragoș, considerat ctitor al Putnei³², și se oprește la al doilea an al domniei lui Ștefăniță, ultimul domn înmormântat la Putna, denotă profilul instituțional pe care această mănăstire îl dobândise în raport cu monarhia: Putna devenea poarta prin care domnii Moldovei

²⁶ Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, p. 99.

²⁷ Ștefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăț și mormântul lui Dragoș vodă*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Biserica. O lecție de istorie*, p. 135–146.

²⁸ DRH, A, III, nr. 74.

²⁹ Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, p. 100.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Liviu Pilat, *Mesianism și escatologie în imaginarul epocii lui Ștefan cel Mare*, în *SMIM*, XXII, 2004, p. 115–116.

³² Faptul că el este menționat în pomelnicele mănăstirii este edificator în acest sens.

și familiile lor treceau către Împărăția Cerurilor. Dacă ținem seama de aceste aspecte, putem privi cu alți ochi blestemele pe care călugării putneni le-au aruncat asupra mitropolitului Grigorie Roșca, cel care l-a sfătuit pe Petru Rareș să-și aleagă Probota ca loc de veci, în pofida faptului că „numai la Putna se îngropau până atunci domnii Moldovei”³³. Demersul lor devine unul îndreptățit, pentru că nu era vorba de pierderea unor venituri, ci de desființarea unei instituții.

³³ **DIR**, A, XVI/2, p. 169, nr. 165.